

Stanje radničkog pokreta anarhizma u suvremenom svijetu s dodirnim točkama u Hrvatskoj

Matoš, Domin

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:937154>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

**Stanje radničkog pokreta anarhizma u
suvremenom svijetu s dodirnim točkama u
Hrvatskoj**

Domin Matoš

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Marina Perić Kaselj
Sumentor: mag. soc. Marija Zelić

Zagreb, 2022.

Sažetak

Cilj ovog rada je analizirati stanje ideologije anarhizma u suvremenom svijetu, dotičući se i stanja anarhizma u Hrvatskom društvu uz pomoć prikaza ranijih anarhističkih teoretičara, preko cijele Hrvatske, a ističu se Slavonija, Dalmacija i Istra. U radu je obavljen povijesni pregled, ali isto tako i pregled same teorije anarhizma kroz radove anarhističkih ideologa. Rad je teorijske naravi, a bazira se na radovima anarhističkih teoretičara i relevantnim suvremenim radovima uključujući radove i literature na temu anarhizma u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Anarhizam, radikalizacija, Hrvatska, post-anarhizam

Sadržaj

1.	Uvod	1
2.	Što je anarhizam	2
3.	Anarhistički mislioci	4
3.1.	William Godwin	4
3.2.	Max Stirner	4
3.3.	Joseph-Pierre Proudhon	5
3.4.	Mihail Bakunjin	5
3.5.	Petar Kropotkin	5
4.	Anarhizam kroz ljudsku povijest	7
5.	Stanje suvremenog anarhizma	9
6.	Anarhizam u Hrvatskoj	12
7.	Hrvatski anarhizam tijekom 19. i 20. stoljeća	12
8.	Hrvatska i Slavonija	13
9.	Dalmacija i Istra	15
7.	Zaključak	17
8.	Popis korištene literature	19

1. Uvod

Cilj ovog rada jest teorijska analiza koncepta anarhije, anarhizma, razrađivanje njezinih osnova, povijesni prikaz, prikaz razvoja misli, prikaz stanja suvremenog anarhizma s dodirnim točkama u Hrvatskoj. Pojam anarhizam dolazi iz starogrčke riječi *anarkhia*, a sastoji se od *an* (bez) i *arkhos* (vladara). Stoga ako se zaključuje iz riječi, pojam bi trebao označavati ideologiju kojoj je srž odbacivanje vlasti. Zapravo odbacivanje svakog oblika prisilne vlasti i hijerarhije koja se nameće ljudima, pogotovo ako nije biološki uvjetovana (roditeljstvo). Anarhizam zagovara solidarnost radnika, samoupravu i samoorganizaciju istih, a temelji su ideje o uzajamnoj pomoći, raspodjeli dobara svakom po potrebi i od svakog po njegovoj mogućnosti („From each according to his ability, to each according to his needs“). (Marx, 2008:27)

Sada kad su razjašnjene osnove i postavljeni temelji, postaje jasnija i sama pretpostavka ovog rada. Rad je prije svega teoretske naravi i ulazi u analizu anarhizma kao takvog, pojašnjava strukturu ideologije, uzroke i čimbenike njezina nastanka i povijesni kontekst u kojem nastaje s obzirom na zbivanja u 19. stoljeću. Također, rad rasvjetljuje misli anarhističkih velikana, odnosno ideologa koji su formirali ideju, a kasnije ulazi i u pregled anarhističke misli u suvremenom dobu, odnosno u 20. stoljeću te zadire u kratkim crtama i u kontekst anarhizma u 21. stoljeću.

Rad obrađuje nastanak i razvoj anarhističke ideje u Hrvatskom društvu te kako su pojedini anarhisti utjecali na daljni razvoj ove ideje. Anarhizam u Hrvatskoj, iako nije bio epskih razmjera i dalje je imao utjecaj na politiku i razvoj socijalizma u Hrvatskoj, te se svojim stavovima protivio autoritativnim, monarhističkim i fašističkim idealima koji su zahvaćali i prostor Hrvatske.

Metodologija rada je teoretske naravi, te se u većoj mjeri bavi analizom i pregledom teoretskih radova na ovu temu.

2. Što je anarhizam

Anarhizam, anarhisti i anarhija pojmovi su koji sa sobom često nose negativnu konotaciju dok cirkuliraju javnim mišljenjem. To su pojmovi čija se srž generalno ne shvaća – umjesto borbe za slobodu radnika, ljudi ju shvaćaju kao shizofreni ideal koji zagovaraju teroristi. Anarhizam u suvremenom kontekstu jednostavno ne dolazi do ozbiljne shvaćenosti od strane javnosti. U zadnjih nekoliko godina dolazi do uvažavanja anarhističkih ideja kroz radikaliziranje ljudi zbog gubitka povjerenja u državne institucije. Unatoč tomu što kao cjelokupna teorija i dalje ostaje zapostavljena i zanemarena, njezin duh se očituje kroz građanski neposluh, direktnu akciju, unionizaciju i radničku solidarnost.

„Anarhija je stanje društva u kojem nema vladara, nema vlade. Ona je također, najjasnije povezana s onim društvima koja, između ostalih pogrđnih pridjevima, nazivaju „arhaičnima“ i „primitivnima“. Anarhizam je društvena politička teorija, razvijena u Europi devetnaestoga stoljeća, koja utjelovljuje ideju anarhije ali kao dio i rezultat šire teorije vrijednosti koja postavlja slobodu i individualnost na najviše mjesto.“ (Barclay, 2006:17)

Stoga imajući na umu vrijednosti anarhista, kao najbitnije individualnost i sloboda, slijedi da su država i vlada tlačitelji slobode pojedinca te ih je stoga potrebno ukinuti. No anarhist osim ukinuća vlade, želi ukinuti i mnoga druga hijerarhijska razmišljanja, pa tako i same institucije koje počivaju na temeljima hijerarhije; primjerice, crkve, patrijarhat, te svaki sustav koji počiva na „iracionalnoj“ i „nelegitimnoj“ vlasti. Anarhisti u izgradnji sustava zastupaju mišljenje kako se sustav mora graditi od dna prema gore, a ne od vrha prema dolje. Odnosno gradnja „mreža“ u društvu, što podrazumijeva umrežavanje radnika i direktnu akciju, solidarnost i jaču koheziju, umjesto hijerarhijskih „piramida“ kod kojih odluke dolaze od vrha, a koji ne može postojati bez donjeg djela koji podupire cijelu piramidu (radnici).

Anarhizam je složeno teoretsko razmišljanje, te stoga nema jedan pravac, razmišljanje koje stoji kao cjelokupna zamisao, struktura ili sustav. U kontrastu sa marksizmom, kapitalizmom ili liberalizmom, anarhizam za sobom povlači povezana, ali često zasebna gledišta; nikad u povijesti anarhizma, niti jedan teoretičar nije predstavio cjelovit teorijski sustav po kojem bi se trebalo postupati. Ipak, ono što je zajedničko svakom pogledu i teoriji pod cijelim „kišobranom“ anarhizma jest upravo briga za pojedinca i slobodu, suprotstavljanje državi i težnja prema izgradnji novog sustava i poretka koji počiva na dobrovoljnoj suradnji, direktnoj demokraciji i uzajamnoj pomoći kao temeljima anarhističke ideje.

Anarhistička ideja zahtjeva da se istupi iz starih okvira razmišljanja na kojima počiva kapitalistički svijet u koji je pojedinac postavljen. Cilj je da pojedinac prozre „propagandu države“ koja mu se nameće tijekom školovanja i razvitka, putem reklama, medija, crne kronike i politike; koja ga obasipa idejama o prirodnoj ljudskoj pokvarenosti, potrebom za hijerarhijom i nemogućnost funkcioniranja bez iste.

3. Anarhistički mislioci

Teorija anarhizma se kroz čitav ljudski vijek razvijala i kroz taj proces je mijenjala svoj oblik. Kao samostalna i samosvjesna sociološka i filozofska teorija anarhizam se počeo formirati u 19. stoljeću. U tekstu će biti navedeni mislioci čija su razmišljanja povezana kroz kritiku društva, države i kulture. Kod mnogih navedenih mislioca poneka mišljenja se razlikuju, razilaze i sudaraju, no ipak se ne može osporiti njihov utjecaj na formuliranje sveopće ideje anarhizma i nekih njezinih temeljnih stavki.

3.1. William Godwin

Jedan od najranijih teoretičara anarhizma modernog razdoblja, za neke čak i „otac“ anarhističke ideje smatra se William Godwin. U djelu „Istraživanje o političkoj pravednosti i njezinom utjecaju na opću vrlinu i sreću“ Godwin prvi put izlaže teoriju i poglede anarhizma i da je, iako nije upotrijebio riječ anarhija, veoma lijepo iznio osnovne stavove anarhizma kritizirajući zakone, dokazujući nepotrebnost države i govoreći da se istinska pravednost može uspostaviti tek uništenjem postojećeg pravnog poretka i vlasništva. „Nema sumnje da Godwin obuhvaća ideje i motive koje će se kasnije u 19. stoljeću nazivati anarhizam – kritiku države, privatnog vlasništva, političkog i pravnog poretka itd.“ (Knežević, 2012:42)

3.2. Max Stirner

Max Stirner, njemački filozof, te jedan od postavljaca temelja individualističkog anarhizma, prvenstveno utemeljuje ideju egoizma. Stirner zagovara pojedinačno jastvo, tvrdi da nema drugog korijena do sebe sama, jedino u što se čovjek može pouzdati u svijetu apstraktnih institucija i pravila koja ga ograničavaju je upravo vlastiti ego, vlastito jastvo. Čovjek, prema Stirneru, biva otuđen od vlastitog htijenja, zanemarujući ono jedino zbiljsko, a to je on sam i njegove želje. To se zbiva jer je od rođenja potčinjen bogu, čovječanstvu, narodima, kulturi i sl. Između ostalog, Stirner navodi državni zakon kao moćnu utvaru, koju jak pojedinac razbija, smatra da su državni zakoni izraz moći, pa je moć jedina koja je u stanju razbiti i zakon koji je sam ne obvezuje. U ranim danima anarhizma, Stirnerova filozofija je itekako sa ponekim stavkama predstavljala čvrst temelj rastućoj ideji. (Knežević, 2012:54-59)

3.3. Joseph-Pierre Proudhon

Proudhon nije samo autor koji je izložio intelektualne i teorijske temelje anarhizma i zasnovao njegovu socijalnu i političku teoriju u modernom političkom mišljenju već i pisac koji je pokazao sistematiku anarhističke doktrine. U svojim djelima pokazao je koliko je Francuska revolucija utjecala na njega i njegova razmišljanja. Tvrdio je da Francuska revolucija nije odgovorila na bitno socijalno pitanje koje je zahvaćalo Europu, te da se svodila autoritetom i politikom. Smatrao je da se trebala nastaviti socijalna revolucija sa stajališta rada i slobodnog društva, odnosno slobode. Proudhon je najpoznatiji po svojoj kritici vlasništva, tvrdeći da ima parazitsku narav, ukratko jer vlasnici u potpunosti mogu određivati radne uvjete radnicima koji su prisiljeni živjeti u bijedi. Njegova argumentacija je prvenstveno usmjerena na socijalne posljedice, a ne na legitimnost vlasništva. (Knežević, 2012:60-62)

3.4. Mihail Bakunjin

Bakunjin je klasično ime u povijesti anarhizma, veliki zagovaratelj anarhizma i direktne akcije te je ostavio svojevrсни pečat na cjelokupni anarhizam. Karakterističan je po svojem zalaganju za direktnu akciju i poziv na revoluciju proleterijata. Kao Marxov suvremenik i član u prvoj Internacionali iznosio je kritike Marxove ideje. Bio je prvi koji je uočio da će se iz Marxove misli razviti jednostranačke diktature koje će se uzdići iznad „proleterijata“. Nije se slagao u mnogočemu s Marxom i bio je njegov poznati suparnik, što je rezultiralo i njegovim izbačenjem iz prve Internacionalne, zbog Marxove sumnje da anarhisti organiziraju tajnu organizaciju u Internacionali. Utjecajan je i zbog činjenice što je prvi koji je uveo antiteologijski pokret u anarhističko razmišljanje, tvrdeći da je figura boga i grijeha najveće zlo koje je zadesilo čovječanstvo. Bakunjin je nakon svoje smrti ostavio ogroman temelj za daljnji razvitak anarhizma. (Knežević, 2012: 85-87)

3.5. Petar Kropotkin

Petar Kropotkin, rođen u plemićkoj obitelji, jedan je od začetnika anarhizma i začetnik anarho-komunizma. Najpoznatiji je po nastojanju da zasnuje znanstveni anarhizam.. Prvenstveno se bavio geografijom i geologijom Sibira, ali svojim znanstvenim putovanjima je nailazio na

nedaće koje zadesavaju obične seljake. To je vrijeme kada se formira temelj njegove socijalne teorije, ili osnove njegovog uvjerenja, da principi solidarnosti i samoorganiziranja predstavljaju ljudsku prirodu. Nosilac moralnosti je nagon uzajamne pomoći, koji je identičan sa samom ljudskom prirodom. To bi značilo da je čovjeku biološki urođeno da živi u okviru solidarnih i neprinudnih institucija. Kropotkin tvrdi „da je velika većina ljudi oduvijek živjela u okviru institucija uzajamne pomoći (rod, seoska općina, srednjovjekovna komuna i ceh), kao što i danas velika većina čovječanstva živi tako da nema nikakve veze s institucijom države“. (Knežević, 2012:97)

4. Anarhizam kroz ljudsku povijest

Generalni konsenzus jest taj da je anarhizam nastao nedavno, unazad dvjestotinjak godina, ali sami anarhistički egalitarni principi se mogu pratiti daleko u ljudsku povijest. Nisu sva društva ista i nisu sve zajednice ljudi iste. Na kraju krajeva ne postoje ni iste jedinice čovjeka, svatko je različit. Heterogenost mišljenja karakteristična je i evidentna kod čovjeka kao vrste. Tako su se razvijale i kulture i plemena koja su funkcionirala na egalitarnim principima. Dobar dio egalitarnih plemena Peter Gelderloos analizira u svojoj knjizi „Anarhija je moguća“. Peter Marshall (1993), ističe zanimljivu opservaciju; anarhizam se može istaknuti i primjetiti kod Taoista u drevnoj Kini šest stoljeća prije Krista: „Taoisti su u to vrijeme živjeli u feudalnom društvu u kojem je zakon postajao kodificiran, a vlada sve više centralizirana i birokratska. Konfucije je bio glavni glasnogovornik legalističke škole koja je podržavala ovaj razvoj i pozivao je na društvenu hijerarhiju u kojoj bi svaki građanin znao svoje mjesto. Taoisti su sa svoje strane odbacivali vladu i vjerovali da svi mogu živjeti u prirodnom i spontanom skladu. Sukob između onih koji se žele miješati i onih koji vjeruju da stvari najbolje cvjetaju kad se ostave same traje od tada.“ (Marshall, 1993:53-54)

U Europi, Grčka je bila plodno tlo ideja, mišljenja i kulture. Onaj koji je među prvima isticao kritičko mišljenje i stalno preispitivanje dogmi i nametnutih mišljenja bio je Sokrat, koji je kasnije patio zbog svojih kritika prema tadašnjoj vlasti iz razloga što se nije klanjao „državnoj religiji“. Diogen iz Sinope je osoba koja je pomaknula granice kritike još dalje od Sokrata. Diogen je ekscentričnim ispadima ukazivao na apsurd društva, države i društvenih konvencija i pravila. Odlučio je živjeti u bačvi poput psa (po čemu je i dobio naziv „cinik“ što znači „pseći“). Diogen bi se slobodno mogao nazvati proto-punkerom i proto-anarhistom.

Srednji vijek ne bilježi mnogo anarhističke aktivnosti. U Perziji Mazdak, vjerski vođa, aktivist i reformator zagovarao je ukidanje monarhije i postavljanje egalitarnog društva, a kasnije je smaknut pod naredbama kralja. Mnogi Mazdaka gledaju kao proto-socijalista. Tek kasnije je prosvjetiteljstvo donijelo Rousseaua koji je postao jedna od bitnijih osoba za anarhističku ideologiju sa svojom glavnom tezom da je čovjek u svojoj suštini „dobar“ i da teži suradnji i suživotu s drugim ljudima.

Tek kasnije krajem 18. stoljeća tijekom Francuske revolucije nastaje pariška komuna. To je trenutak na koji mnogi anarhisti gledaju kao na početak razvitka ideologije anarhizma s konkretnim stavkama i idejama i upravo se u ovom djelu povijesti pojavljuju velike figure

anarhizma poput Bakunjina, Proudhona, Stirner, Godwin i dr. U Pariškoj komuni se živjelo poprilično „anarhistično“, te je uvijek bio naglasak na anti-hijerarhalizmu i na egalitarizmu, a poneki prate i Rousseauovu filozofiju koja govori o prirodnoj „dobroti“ čovjeka, pojačavajući i naglašavajući potrebu za egalitarnim društvom. Poneki anarhisti počinju izvršavati političko nasilje izvršavajući atentate na vođe i utjecajne i moćne ljude. Anarhisti su se borili u Ruskoj revoluciji u opoziciji protiv bijele garde. Ipak, nakon što je uspostavljena boljševička vlada brojni su anarhisti potlačeni, pobijeni ili protjerani u Ukrajinu koja je postala utočištem za anarhiste. Nestor Makhno, ukrajinski anarhistički vođa, predvodio je anarhiste u otporu protiv boljševičkog terora na Slobodnom Teritoriju Mahnovščine uspostavljajući po prvi put u Europi veće Anarhističko društvo koje se prostiralo Jugoistokom Ukrajine. Mahnovščinu je karakterizirao anarho-komunistički sustav, koji su boljševici pregazili tri godine kasnije nakon njezinog nastanka (1918.-1921.). (Palij, 1976)

Najbitnije je istaknuti Španjolski građanski rat u kojem je Katalonija izborila svoju samostalnost protiv državne i državnih stranaka organizirajući CNT-FAI koja je predstavljala interese anarhista i radničke klase unutar Španjolske, ali najbitnije Katalonije. Ovaj period se definitivno može nazvati zlatnim dobom anarhizma jer je cijela pokrajina u periodu od tri godine funkcionirala na idejama uzajamne pomoći, direktne demokracije i što je najbitnije, bez vlasti. Potpunu kontrolu imali su radnici anarhisti kao i u Mahnovščini. George Orwell u svojoj knjizi „U čast Kataloniji“ opisuje kako se ljudsko razmišljanje promijenilo, te kako mnogi stanovnici opisuju taj period kao period solidarnosti, zajedničkog duha i uzajamne pomoći. Tri godine nakon uspostave anarhističke Katalonije, komunisti započinju napad na Kataloniju u pokušaju preuzimanja, tako slabeći španjolski otpor prema fašistima koji su iz dana u dan bivali sve moćniji. Katalonija naposljetku pada ostavljajući za sobom dašak optimizma i nade za anarhističke ideje i za novi društveni poredak koji ne mora nužno uključivati i vladu tj. državu.

U poslijeratnoj eri (poslije drugog svjetskog rata) anarhizam znatno mijenja svoje obličje pred novim svjetskim prilikama.

5. Stanje suvremenog anarhizma

Stanje anarhizma u suvremenom razdoblju poprimilo je novo obličje, najznamenitija razlika je ta da anarhizam više ne struji ideološkom eksplozijom koja se dogodila u 19. i 20. stoljeću – nije toliko prevalentan u radničkim, seljačkim i kmetovskim krugovima kao što je bilo nekad (pokreti koji su na kraju propali zbog raznih vanjskih čimbenika poput boljševizma, fašizma, raznih kapitalističkih propagandi koje su očito na nišanu imale društvene pokrete socijalizma, uključujući i anarhizam). Društvena struktura se znatno promijenila u posljednjih sto godina i anarhizam je doživio oživljenje, svojevrsnu „metamorfozu“ u presjeku nekoliko značajnih pokreta – otpor prema neoliberalnom kapitalizmu, ratovima, anti-nuklearnim pokretima, feminizmu, radikalnoj ekologiji i sl. Svi ti pokreti u svojoj srži sadrže anarhističke ideale i u svojim teorijama kao rješenje predlažu popuštanje državne moći čiji je stisak i dalje snažan.

„Arhitektura današnjeg anarhističkog pokreta može se opisati kao decentralizirana mreža komunikacije, koordinacije i međusobne podrške između autonomnih čvorišta društvene borbe. Nedostatom bilo kojeg središta ili trajnog kanala interakcije, ova se arhitektura uspoređuje s arhitekturom „rizoma“ – bez stabljike, lukovičaste korijenske mase u biljaka poput krumpira ili bambusa – struktura temeljena na principima povezanosti, heterogenosti, mnogostrukosti i nelinearnosti.“ (Gordon 2006:11)

Iako je ideja anarhizma očuvana, ono što u današnjem anarhizmu nedostaje su detaljne izjave glede uspostavljanja budućeg društva. Upravo krajem drugog svjetskog rata, pa sve do danas disperzija anarhističkih ideja cirkulira u raznim već navedenim idejama, ali upravo zbog disperzije konkretne ideologije cijela vizija anarhizma se raspada u male fragmente i potpodjele anarhista. Anarhisti se u svojim vizijama dijele na milijun različitih načina, tako primjerice postoje: anarho-komunizam, anarho-sindikalizam, anarho-mutualizam, anarho-primitivizam i sl. Anarhizam je danas otvoren kao „open ended“ ideologija i upravo zbog toga se više ne vide značajke na kojima modelirati budućе društvo, nego uvijek prisutni potencijal socijalne interakcije „sada u ovom trenutku“.

Pokret je danas polje u kojem se zbivaju masovne kontroverze i dileme, od kojih su najčešće rasprave između unutarnje hijerarhije, organizacije, stavova prema tehnologiji, prema konzumaciji mesa, radu, opravdanosti nasilja, internacionalnog kao i unutarnacionalnog pokreta i raznih previranja koje zahvaćaju moderna pitanja diljem svijeta. Jasni su znakovi da je suvremenom anarhizmu kao ideologiji koja se rapidno širila prije sto pedeset godina potreban

novi temelj, nove smjernice i naposljetku nove prilike, jer kao što je već spomenuto; potrebno je anarhizam primijeniti na suvremene strukture i na kapitalizam koji je također promijenio svoj oblik te koji se služi zamršenijom ekonomskom politikom i tehnologijom kako bi se uspostavio nadzor nad građanima. (Gordon, 2006) Anarhistički pokreti se danas mogu pronaći u većini zemalja gdje se često miješaju sa drugim radikalnim pokretima.

Jedan od primjera su antifašistički pokreti. Antifašizam se počeo najbrže širiti prvi put značajno 1920-ih godina. Obično se antifašizam pojavljivao na područjima gdje se fašizam ubrzano širio: Njemačka, Italija i Španjolska. Dobili su naziv antifa i najčešće su bili obilježje ljevičarskih političkih aktivista, između ostalog i anarhista. Najistaknutiji slučaj anarhističkog antifašizma je u Španjolskoj revoluciji kada je anarho-sindikalistički CNT radnički sindikat pomogao u formiranju borbenih jedinica, poput „Durruti Column“ i „Iron Column“, koji je na kraju kolabirao pod pritiskom Francovog fašizma, staljinizma koji je bio prisutan u Španjolskoj i zbog zapadnjačke propagande. (Paz, 2007; 2011)

Antifa je organizirana kako bi služila kao alat u deplatformiranju fašističkih pokreta, rasizma, seksizma, nacionalizma i ostalih nelegitimnih hijerarhija. Svaka osoba koja se protivi fašizmu, zapravo je antifa. Ipak, to nije spriječilo fašiste 2000-ih da preuzmu termin „anarho-fašist“ ili „anarho-nacionalist“ (Macklin, 2005; Sunshine, 2008) što zapravo nema nikakvog smisla, jer je takva ideologija sama po sebi izrazito kontradiktorna. Osoba koja se bori za jednakost, slobodu, solidarnost radnika, ukidanje hijerarhija i koja se bori protiv Stirnerovskih „utvara“ ne može istovremeno zagovarati superiornost određene skupine ljudi i uzdizanje tih istih utvara. Ipak, iako su direktno oprečne ideologije, cijela stvar je kompliciranijeg karaktera pri čemu su krajnosti i ljevih i desnih ideologija uklopljene u fašističke tendencije. (Ross, 2017)

Globalni pokret za pravdu (*The global justice*) je mreža globaliziranih društvenih pokreta koji zahtijevaju globalnu pravdu suprotstavljajući se onome što je često poznato kao „korporativna globalizacija“ i promičući jednaku raspodjelu ekonomskih resursa. „Radikalno, antikapitalističko krilo pokreta za globalnu pravdu često je koristilo anarhističke taktike, kao što su decentralizirane i horizontalne izravne akcije, s namjerom da prefiguriraju vrstu željenog globalnog svijeta“. (Graeber, 2009) Kako bi se suprotstavili globalizaciji predvođenoj korporacijama, aktivisti su prekinuli međunarodne sastanke – poput Svjetske trgovinske organizacije u Seattleu 1999., Međunarodnog monetarnog fonda/Svjetske banke u Pragu 2000. i G8 u Genovi 2001. – koristeći strategije koje se oslanjaju na decentralizirane mreže, kao što su klasteri afinitetnih grupa i sustavi prosvjeda kodirani bojama kako bi se omogućila raznolikost taktika. Kako bi se zajamčilo da militantne taktike (npr. crni blok) ne izlažu druge

aktiviste riziku, osmišljen je sustav za odvajanje nekonfliktnih, pro-građanskih neposluha i agresivnih marševa jednih od drugih, dok se još uvijek međusobno solidarizira s djelovanjem. (Juris, 2008)

U Izraelu i okupiranoj Palestini, anarhizam ima povijesnu vezu s radikalnim pokretom kibuca (Horrox, 2009), ali također ima korijene u konceptima mira i prava životinja. Od 2000-ih, velik dio izraelskog anarhističkog pokreta usredotočen je na solidarnost s palestinskim ljudskim pravima. Kao značajan primjer Williams (2018) navodi labavu mrežu pod nazivom Anarhisti protiv zida (AatW – *Anarchists against the Wall*), koja podržava palestinske prosvjede protiv uspostavljanja granice razdvajanja unutar Zapadne obale koja pripaja palestinsku zemlju za ilegalna izraelska naselja. AAtW prisustvuje palestinskim demonstracijama (kako bi umanjio prijetnju nasilnog izraelskog napada na Palestine), vrši pritisak na izraelsko društvo da odbaci antipalestinska stajališta i uključuje se u izravne akcije za ometanje i uništavanje granice, poput rezanja i rušenja ograda. (Gordon & Grietzer, 2013; Lakoff, 2005; Pallister-Wilkins, 2009)

Duh anarhizma prisutan je i u Grčkoj, gdje se uistinu iskazuje kroz prosvjede i napade na razne kapitalističke, državne i policijske simbole, a to se čini svake godine od 1970-ih kao sjećanje na studentske prosvjede koji su doveli do pada vojnog odbora. Vojni odbor je 1973. jurnuo na zgradu sveučilišta sa vojskom i tenkom, što je dovelo do sukoba obje grupe. Ova godišnja serija prosvjeda služi kao obred prijelaza i militantne socijalizacije za grčke anarhiste. (Karamichas, 2009)

6. Anarhizam u Hrvatskoj

Anarhizam se u Hrvatskoj javlja otprilike isto kada i u ostatku Europe, u 19. stoljeću unutar socijalističkog radnog pokreta.

6.1 HRVATSKI ANARHIZAM TIJEKOM 19. I 20. STOLJEĆA

Anarhističke ideje bile su prisutne u mnogim dijelovima svijeta, pa tako i na području Hrvatske, gdje su pojedinci riskirali svoju sigurnost i život kako bi te ideje realizirali i proširili. Anarhizam se na prostoru današnjih hrvatskih krajeva pojavio 1880-ih godina te nije bio toliko utjecajan kao što je to bio u drugim zemljama Europe i svijeta. Govorimo o malim skupinama i malobrojnim inicijativama koje su bile prisutne samo u većim gradovima na prostorima kontinentalne Hrvatske, Istre i Dalmacije.

Krajem 19. stoljeća, kao rezultat industrijskog razvoja, agrarni dijelovi Hrvatske i Slavonije, Dalmacije i Istre, prolaze kroz procese urbanizacije i gospodarskog razvoja, a kao dio Austro-Ugarske Monarhije, Hrvatska je bila podložna migracijama radne snage iz susjednih zemalja i ostalih dijelova Europe. Godine 1857. na području Hrvatske i Slavonije evidentirano je 13.830 radnika te se tijekom trideset godina taj broj povećao na 61.543. (Cazi, 1962) Industrijalizacija je bila glavni poticaj za razvijanje prvih sindikata i organizacija, a njihovi društveno-politički ciljevi bili su pod utjecajem socijalističkih teoretičara iz Austro-Ugarske Monarhije, Srbije i Italije. Bez obzira što su akcije i organizacije tadašnjih radnika bile spriječene najstrožim kaznama, socijalističke ideje, pa čak i socijalistički tisak, uspjeli su prodrijeti i u Hrvatsku. Širenje radničkog pokreta dovelo je i do širenje anarhističke misli te se posljedično razvija anarhokomunizam i anarhosindikalizam. Anarhokomunizam kao projekt totalnog humanizma reakcija je na ugroženost slobode i degradaciju ljudskog dostojanstva te se zalaže za potpuno ukidanje države te svih oblika vlasništva. (Indić, 1972) S druge strane, anarhosindikalizam ima za cilj stjecanje kontrole radnika nad ekonomijom u kapitalističkom društvu te je tako prvenstveno fokusiran na radnički pokret. (Jennings, 1990) Teži solidarnosti, direktnoj akciji i demokraciji te implicira da moć kvari i da se svaka hijerarhija, koja se ne može etički opravdati, mora demolirati (*anarshosyndicalism.net*).

U to vrijeme industrijski najrazvijeniji i najnaseljeniji hrvatski gradovi bili su Zagreb i Osijek, a dostupni nam izvori govore da su tamošnji aktivisti radničkog pokreta bili u kontaktu s istomišljenicima iz ostatka Monarhije. (Pejić, 2016) Kasnije, početkom dvadesetog stoljeća,

veći broj radnika iz Istre i industrijski zaostale Dalmacije, održavali su dinamične veze s anarhistima iz susjednih zemalja, posebice Italije.

Na temelju navedenog, može se zaključiti da je postojala međusobna povezanost različitih radničkih pokreta, a koja se povećavala migracijama hrvatskih radnika čija je aktivnost bila značajna, ne samo na europskim područjima, već i na američkom području. U 19. stoljeću osnovane su organizacije koje su osiguravale pomoć radnim migrantima sa našega područja, a prema Cvetki Knapič-Krhen nalazile su se u Beču, Grazu, Münchenu, Berlinu, Hamburgu, Budimpešti, Londonu i drugim gradovima. (Pejić, 2021) Važno je spomenuti i širenje radničkih novina na američkom području koje su bile napisane na hrvatskom jeziku. Među njima ističu se Radnička straža (Chicago, 1907–1918) i Radnička borba (New York, Cleveland, Detroit 1907–1970). Radnička straža utjecala je na stvaranje socijalističkih klubova i udruženja iseljenika sa naših područja na prostoru SAD-a. Novine su naglasak stavljale na prava radnika boreći se za poboljšanje njihovih radnih i životnih uvjeta. (Hranilović, 1988) S druge strane, nešto radikalnija bila je Radnička borba koja je u svojim člancima kritizirala kapitalizam, otvoreno hvalila marksizam, zagovarala i poticala štrajkove te izravno osuđivala cijelu vladajuću klasu. (Pejić, 2021) Glavni cilj distribucije radničkog tiska bila je provedba radikalnog obrazovanja kako bi se stvorila specifična kultura radničke klase. (Jon Bekken, 1988)

6.2 Hrvatska i Slavonija

Istočni dio Hrvatske bio je pod utjecajem austrijskih mađarskih anarhista što je osiguralo širenje novih ideja, ideja koje su naglašavale slobodu svakog pojedinca i jednakost svih ljudi. Potrebno je istaknuti jednog od važnijih anarhista na tom području, Miloša Krpana, uz kojeg se, od objavljivanja njegovih Izabranih spisa, vežu prve anarhističke misli. (Dedić, 2010) Krpan je širio anarhosindikalističke ideje koje su podrazumijevale direktnu akciju i uz koje se vežu prvi generalni štrajkovi u Hrvatskoj, kao što je primjerice generalni štrajk održan u Osijeku 1907. godine. (Ibid., str. 147) Krpan je 1904. godine objavio tekst pod nazivom „Moderni ratovi“ u kojem je iznio kritiku suvremenih država: „I kao što god se svaka izprazna žena drži, da je najljepša, a svaka budala, da je najpametnija, tako drži i svaka država, da ona ima najbolje zakone i najbolji red u svojoj državi, pre kritička povjest dokazuje, da ima mnogo modernih naroda, koji u svakoj nepravdi nadkriljuju stare barbore“. (Dedić, 2010:123) Zbog svoje političke aktivnosti i svojih ideja prošao je kroz mnogobrojna uhićenja, a kada mu se nije uspjela dokazati krivnja, proglašen je „ludim“ i poslan na zavod za umobolne u Stenjevcu.

(Rajković, 2014) Uz Miloša Krpana, ističu se pekar Stjepan Fabijanović (1868.-1933.) i krojač Ivan Zepp (1889.-1967.). Fabijanović je jedan dio svog života proveo u SAD-u gdje je živio i radio. (Pejić, 2021) Bio u kontaktu s mnogim anarhistima svog vremena, poput Rudolfa Rockera i Emme Goldman tijekom 1928. godine. (Pejić, 2016) Na temelju dostupnih izvora vidi se da je Fabijanović bio aktivan na području sindikalnog udruživanja pekara, a objavljeno mu je i nekoliko knjiga, kao što su *The Idle and Untimeous Observer* (1917), zbirka eseja i nekoliko pjesama te *As I See Nietzsche* (1920), u kojoj opisuje svoje tumačenje Nietzscheove filozofije. (Pejić, 2016) Kao i Fabijanović, Ivan Zepp, proveo je veći dio svog života izvan granica Hrvatske gdje je bio u doticaju sa značajnim anarhistima toga vremena. Do Prvog svjetskog rata bio je u Mađarskoj, Austriji, Njemačkoj, Francuskoj, Švicarskoj, o čemu piše i Kraus: „Prvi dio života je pun aktivnosti. On ide od jednog grada do drugog, nigdje ne ostaje dugo. Znači da mu nije toliko stalo do toga da zbilja bude odličan stručnjak, krojač“. (Pejić, 2016) Zepp je prelazeći granice različitih država nastojao prokrijumčariti zabranjene socijalističke novine, a neke od njih su danas dostupne u Državnom arhivu u Osijeku. (Pejić, 2021)

Budući da su se u ovom razdoblju, uz socijaldemokratske ideje, razvile i prve anarhističke težnje, započeo je i strog nadzor vlasti u svrhu sprječavanja širenja anarhizma. Nadzor se prvenstveno odnosio na praćenje radničkog pokreta kao glavnog pokretača anarhističke misli. (Rajković, 2014) Unatoč tome, radnički pokret je i dalje rastao, posebice nakon osnivanja SDSHS¹ 1894. godine koja je zbog svojih ciljeva i akcija bila u oštrom sukobu s vlastima. (Globačnik, 2019) Nakon vladavine Khuena Hedervarya, započinju veliki radnički štrajkovi od kojih se izdvajaju štrajk osječkih radnika u tvornici pokućstva Pavischil i Kaiser te štrajk pilane u Slavonskom Brodu u kojem je glavnu ulogu imao Miloš Krpan. (Rajković, 2014)

Godine koje su slijedile obilježene su štrajkovima, radničkim pokretima i stalnim sukobima u nastojanjima da se slomi kapitalističko društveno uređenje. Ipak, U prosincu 1920. godine vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca donijela je tzv. Obznanu, kojom je obustavljen rad komunističkih organizacija, komunističke novine su zabranjene, pod sumnjom da je Komunistička partija Jugoslavije pripremala državni udar. Tako su socijalisti opet stavljeni izvan zakona te ih je vlast ponovno izložila progonima. (Pejić, 2016)

¹ SDSHS kratica je za Socijaldemokratsku stranku Hrvatske i Slavonije koja je svojom radikalnošću bila jedna od najbitnijih političkih stanaka u Bansknoj Hrvatskoj u borbi za politička i radnička prava. (Globačnik, 2019)

6.3 Dalmacija i Istra

U odnosu na kontinentalni dio Hrvatske, radnički se pokret u Dalmaciji i Istri javio nešto kasnije, vjerojatno zbog loše ekonomske razvijenosti, nerazvijene gradske privrede i industrije, agrarni odnosi nisu bili riješeni, a radna snaga je iseljavala na područja Amerike. (Pejić, 2016) Nešto kasnije, nakon Ujedinjenja Italije, započinje značajan utjecaj talijanskih anarhista na ova područja. Talijanski anarhizam karakterističan je po velikoj mobilnosti anarhista koji su nastojali proširiti svoje utjecaje i ideje izvan granica države. Kao rezultat njihovog djelovanja, anarhizam se razvija i na našem Jadranu. Godine 1887. u Dubrovniku počinje izlaziti list Radnik, prve novine koje su se obratile radnicima kao novom društvenom faktoru te su se 1890. godine dalmatinski radnici počeli sindikalno udruživati. (Pejić, 2016) Osim lista Radnik, u Zadru 1898. godine počinje izlaziti i list Socijalista te samo dvije godine kasnije izbija i prvi veliki štrajk u Dalmaciji. (Pejić, 2016) U odnosu na kontinentalni dio, gdje je prvi štrajk izbio već 1869. godine, u Dalmaciji su takva zbivanja zabilježena tek kasnih 90-ih godina 19. stoljeća. Neophodno je spomenuti anarhističko udruženje Germinal koje je djelovalo početkom 20. stoljeća na području Trsta, grada koji je bio jedan od najznačajnijih okupljališta talijanskih anarhista. Anarhističko udruženje Germinal širio je svoj utjecaj putem vlastitih tiskovina što je uvelike utjecalo na afirmaciju anarhizma u Istri i Dalmaciji. (Pejić, 2016) Udruženje Germinal jako je brzo sakupio brojne pristalice kako sa talijanskog područja, tako i sa istarskog područja. Podržavali su direktnu akciju boreći se za zaštitu najsiromašnijeg dijela stanovništva. (Maseratti, 1892) Osim novina „Germinal“, distribuiraju se i novine „Umanità Nova“, „La Plebe“ i „Grido Della Folla“ iz Milana. La Plebe je brojala mnogo dopisnika iz Istre, Rijeke i Dalmacije, a posebno Zadra, zahvaljujući Luigiu (Vjekoslavu) Coludrovichu koji se zalagao za klasnu borbu i opće pravo glasa. (Maseratti, 1982)

Najveće žarište anarhizma u Istri bila je Pula gdje su postojala radnička udruženja i društva koja su doprinijela jačanju radničkog pokreta. Naročito je važno djelovanje Talijanske socijaldemokratske stranke (*Partito Socialdemocratico Italiano*) osnovane 1892., koja je krajem 19. stoljeća imala svoja središta u Puli, Rovinju, Kopru i Labinu. (Pejić, 2016) Kao i Dalmaciju, Istru su obilježili brojni štrajkovi radnika koji su se borili za svoja prava, bolje školovanje i kvalitetnije radne uvjete. Jedan od većih bio je onaj koji je trajao od 26. lipnja do 11. rujna 1911. godine, a završio je pobjedom radnika. (Pejić, 2016)

Osim Pule, Labinština je bila drugo važno područje na kojem se razvijao istarski radnički pokret. Pula i Labin su dva grada koja su predstavljala „radničke otoke u moru agrara na kojem

su se talasale proturječnosti između veleposjeda i seljačkih masa“. (Strčić i Verbanac, 1980)

Osim Pule i Labina, važno središte anarhizma bila je i Rijeka. Rijeka je zbog blizine Trsta, sličnog gospodarstva i poznavanja talijanskog jezika bila u bliskoj vezi sa talijanskim socijalistima koji su imali utjecaj na riječke anarhosindikaliste. Najveća radnička organizacija u Rijeci bio je Radnički savez osnovan 1889. godine. (Pejić, 2021)

Zbog rasta broja anarhista, 1908. godine dolazi do hapšenja brojnih pripadnika anarhističkog pokreta te je iste godine došlo i do prisilnog ukidanja Gerbinala. (Maseratti, 1982) Posljednično dolazi do značajnog pada broja aktivista na ovim područjima Hrvatske, a u razdoblju prije prvog svjetskog rata nema nikakvih vijesti o anarhistima iz Dalmacije i Istre.

7. Zaključak

Anarhizam kao ideologija koja je putem egalitarnih principa bila prisutna još od čovjekovih početaka, kroz stoljeća je mijenjala svoj oblik i svoje odrednice te se u raznim periodima zvala na razne načine. Ono što je poznato je da se anarhizam kao ideologija sa svojom definicijom i ozbiljnijom strukturom razvija u 19. stoljeću kada je duh Europe u stanju intenzivnog previranja, kada se industrija rapidno razvijala i kad se kapitalizam vidio na obzoru. U tom periodu društvene promjene bile su vruća tema, stoga je ta era i izrodila velika lica u političkoj i društvenoj filozofiji. Bakunjin, Proudhon i Kropotkin su ideolozi anarhizma te na njihovom mišljenju i ideji prikazana je u konkretnom obliku i anarhistična misao, njezine želje i prohtjevi. Na tim temeljnim odrednicama kasnije se kreću formirati društveni pokreti i revolucije koje su bile u težnji ka ostvarenju ovog ideala. Kasnije revolucije više nisu toliko rasprostranjene u Europi i anarhizam mijenja svoje oblike kako bi bolje prionuo na kritiku društvene strukture koja je prisutna danas. Teorijske promjene u suvremenom anarhizmu vidljive su u njegovom razumijevanju nasilja, države, moći, demokracije itd. Ostavljajući iza sebe reduciranje na nasilje ili čak posezanje za terorom, suvremeni anarhizam je teorijsko-praktički oblikovao takav vid djelovanja koji je primjeren njegovoj suvremenoj poziciji. Riječ je o politici koja polazi od teorijske spoznaje da se djelovanje i organiziranje u sadašnjosti postavlja tako da se budućnost ostvaruje u sadašnjosti.

Problematika suvremenog anarhizma leži u činjenici da ne postoji sveobuhvatna konkretna ideja anarhizma i onoga što bi anarhist trebao biti, nego je cijela ideologija rascjepkana na male komadiće, a svaki komadić ima svoj sustav razmišljanja i ponekad se niti ne mora slagati s drugim komadićem. Malen odaziv je također jedan od razloga zašto anarhizam nije rasprostranjeniji, ali isto tako potrebno je i analizirati kulturu i dopušta li ona plodno tlo za anarhizam. Tradicionalističke, religijske i konzervativnije kulture teško prihvaćaju radikalne stavove anarhista. U Hrvatskoj, anarhizam doživljava svoj začetak i mali razvoj. Počinje se razvijati i ubrzo u 20. stoljeću, unatoč razvoju i postavljanju raznih radničkih pokreta, zbog političke klime i kulture u kojoj je počeo rasti i razvijati se, ubrzo i vene.

Zaključno, stanje anarhizma u suvremenom svijetu nalazi se u poziciji stagnacije, ali s potencijalnim eksponencijalnim rastom zbog radikalizacije populacije pred kapitalizmom koji se pokazuje kao nedostatna solucija za probleme globalnog zatopljenja, onečišćavanja okoliša, rješavanje pitanja beskućništva i gladi i nemogućnosti osiguravanja bazičnih ljudskih potreba. Anarhizam danas, postoji u malenim skupinama, obično u rascjepkanim mini-grupama

razbacanim po cijelom svijetu, postoji i u raznim pokretima koji se bore protiv gorućih problema kapitalizma, ali sigurno ne u značajno velikoj mjeri, kao što je to bilo u 19. stoljeću. U Hrvatskoj je situacija gora, anarhizam postoji samo unutar manjih skupina ljudi i jako slabo se očituje u rješavanju problematike kapitalizma i globalnih kriza.

Stanje anarhizma u modernom svijetu se radikalno izmjenilo od njezinih početnih stadija, oblik i funkcija su drugačiji, ali temeljna ideja je ista. Anarhizam ne predstavlja veliku prijetnju državi i državnim institucijama, ali kroz manje skupove i direktnu akciju on danas služi pojedincima koji žele što manje sudjelovati u kapitalističkoj demokraciji, a u sve napetijoj svjetskoj situaciji moguće je da posluži kao alat u dostizanju novih ciljeva.

8. Popis korištene literature

1. Adams, J. (2002). Postanarchism in a Bombshell. *Aporia Journal*, (2).
2. Barclay, H. (2006). Narod bez vlade: Antropologija anarhije. Zagreb, DAF.
3. Bekken, J. (1988). No Weapon so Powerful: Working-Class. Newspapers in the United States. *Journal of Communication Inquiry*. 12 (2): 104.
4. Cazi, J. (1962). Radnički pokret Hrvatske (1860. – 1895.), Izdavačko poduzeće Rad, Beograd.
5. Graeme, C. i Welsh, I. (2005). Complexity, Multitudes and Movements: Acting on the Edge of Chaos International Library of Sociology Series. London: Routledge. U: 'Framing' in Global Social Movements (Ur. Chesters, G., Welsh, I., Rebel Colours). *The Sociological Review*. 52(3):314–335.
6. Cleaver, H. (1998). The Zapatistas and the Electronic Fabric of Struggle. U: Zapista! (Ur. Holloway J. i Pelaez E.). London: Pluto Press.
7. Dedić, D. (2010). Miloš Krpan. Izabrani spisi, DAF , Zagreb, 2010.
8. Globačnik, M. (2019). Hrvatska socijaldemokracija u Banskoj Hrvatskoj tijekom 1915. godine. Prilog popunjavanju jedne praznine u historiografiji. Zbornik Drage Roksandića.
9. Gordon, U. (2006). Anarchism and political theory: Contemporary problems. Doctoral dissertation, University of Oxford.
10. Graeber, D. (2009). Direct action: An ethnography. Oakland, California: AK press.
11. Horrox, J. (2009). A living revolution: Anarchism in the Kibbutz Movement. Oakland and Edinburgh: AK Press.
12. Hranilović, N. (1988.). Radnička Straža, Workingman's Guard as a Source for Studying the Position of Our Emigrants in the Labor and Socialist Movement in the United States of America, 1907. – 1918. Migracijske i etničke teme. 4(1-2).
13. Indić, T. (1972). Anarhokomunizam – pokret i pouke. Praxis. Filozofski časopis, jugoslavensko izdanje. Zagreb, 9(1&2): 1–2.

14. Jennings, J. (1990.). *Syndicalism in France: A Study of Ideas*. New York: St. Martin's Pres.
15. Jeppesen, S. (2004). Seeing past the outpost of post-anarchism. *Insistute of Anarchist Studies Theory & Politics column*.
16. Juris, J.S. (2008). *Networking futures: the movements against corporate globalization*. Durham, NC: Duke University Press
17. Karamichas, J. (2009). The December 2008 Riots in Greece: Profile. *Social movement studies*, 8(3), 289–293.
18. Knežević, R. (2012.) *Anarhizam – Povijest i suvremenost anarhističke političke teorije*. Zagreb: Izdanja političke kulture.
19. Marshall, P.H. (1993). *Demanding the Impossible: A History of Anarchism*. The Anarchyst Library. Online edition. <https://theanarchistlibrary.org/library/peter-h-marshall-demanding-the-impossible#toc18> - pristup 2.9.2022.
20. Marx, K. (2008). *Critique of the Gotha program*. Wildside Press LLC.
21. Macklin, G. D. (2005). Co-opting the counter culture: Troy Southgate and the National Revolutionary Faction. *Patterns of prejudice*, 39(3), 301–326.
22. Maseratti, E. (1982.). *Anarhizam u Dalmaciji i Istri*. Zagreb: Što čitaš?. Ennio Maseratti, CLIO, časopis za povijesna istraživanja, broj 1, Rim. <http://www.stocitas.org/anarhizam%20u%20Dalmaciji%20i%20Istri.htm> – pristup: 1.9.2022.
23. Mreža anarhosindikalista Hrvatska (2008.). Što je anarhosindikalizam? <https://masa-hr.org/anarhosindikalizam> – pristup: 1.9.2022.
24. Palij, M. (1976). *The Anarchism of Nestor Makhno, 1918–1921*. Seattle: University of.
25. Paz, A. (2007). *Durruti in the Spanish revolution*. AK Press.
26. Paz, A. (2011). *Story of the Iron Column: Militant Anarchism in the Spanish Civil War*. AK Press.
27. Pejić, L. (2016.) *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj - fragmenti subverzije*. Zagreb: DAF.
28. Pejić, L. (2021.). *History in Flux: Journal of the Department of History. Faculty of Humanities, Juraj Dobrila University of Pula*, 3(3).
29. Rajković, A. (2016). Širenje bludnih ideja u Slavoniji. Pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije. Što čitaš? Zagreb.
30. Rajković, A. (2014). *Miloš Krpan – predstavnik slavonske utopije. Zarez: dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja*. Popularan rad.

31. Ross, A. R. (2017). Against the fascist creep.
32. Sheller, Mimi (2000). From Social Networks to Social Flows: Re-thinking the Movement in Social Movements". Paper in the conference Social Movement Analysis: The Network Perspective conference; www.nd.edu
33. Strčić, P. i Verbanac, A. (1980). Radnicki pokret i NOB općine Labin. Centar za historiju radničkog pokreta i NOB Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka.
34. Sunshine, S. (2008). Rebranding fascism: National-anarchists. The public eye magazine, 23(4).
35. Vaneigem, Raoul (2001/1967) The Revolution of Everyday Life. London, Rebel Press.
36. Williams, D. M. (2018). Contemporary anarchist and anarchistic movements. Sociology compass, 12(6).